

TARİKAT FOLKLORUNA DİKKAT ÇEKEN İLK ARAŞTIRMACILARIMIZDAN
CEMALEDDİN SERVER REVNAKOĞLU

Cemalettin Server Revnakoğlu,
Among Our First Researches Who Drew Attention to the Cult Folklore

Selim SELİMOĞLU*

Özet

Tarikatlar, yüzyıllardır Türk toplumunu hem siyasi hem kültürel yönden etkileyen kurumlardır. Bir inanç merkezli kurumlar olmalarına rağmen folklordan etkilenmişler ve folkloru da etkilemişlerdir. Bu nedenle folklorcuların ilgi alanı olmuşlardır. Bu makalede, tarikat folklorunun ilk çalışanlarından Cemalettin Server Revnakoğlu'nun kısa hayat hikâyesini ve konu hakkındaki fikir ve düşüncelerini bulacaksınız. Revnakoğlu'na göre tarikatların folklorla ilişkisini ve toplumu etkileme yönüyle medreselerden farkını göreceksiniz. Yine onun eserlerinden de kısaca bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cemalettin Sever Revnakoğlu, folklor, tarikat.

Abstract

Cults are institutions that affect Turkish society both political and cultural aspects for centuries. Despite being a faith-based institutions, they have both influenced and affected folklore. So they draw interests of folklorists. In this article, you'll find short life story of Cemalettin Server Revnakoğlu, one of the first researches of cult folklore, and his ideas, thoughts about the issue. According to Revnakoğlu, you'll see the difference between cults and madrasahs in terms of their effects on society and the interest of cults with folklore.

Nevertheless, his works will also be discussed briefly

Key Words: Cemalettin Server Revnakoğlu, folklore, cult,

Giriş

Tarikatlar var oldukları günden bu yana gerek toplumsal ve gerekse siyasal alanda toplumu derinden etkileyen müesseseler olmuşlardır. Selçuklulardan beri her devlet adamının yanında daima görmeye alıştığımız bir tarikat büyüğünün varlığı; şehirlerden en ücra köylere kadar yaygınlaşan tekke, asitane ve değişik tarikat müesseseleri; halkın deva ve manevi iltica adına başvurduğu türbeler; halk edebiyatımızın mühim bir kısmını teşkil eden tekke-tasavvuf edebiyatı; bu etkile-

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. selimogluhoca@gmail.com

şimin mühim tezahürleridir. Bu müesseseler toplumla öyle organik bir bağ kurmuşlardır ki resmen kapatılmalarından sonra bile toplum üzerindeki etkilerini kaybetmemişlerdir.

Tarikatlar bu yönleriyle insan ve toplum üzerinde bıraktığı derin izlerin yanında çok zengin bir folklorik malzeme de bırakmışlardır. Dini görünümlü bir müessese olsa da zamanla halkın adetlerinden etkilenmiş, halkın adetlerini şekillendirmiştir. Bu nedenle ilahiyatın olduğu kadar folklorun da ilgi alanına girmiş, zaman zaman folklorcuların araştırma sahası olmuştur. İşte tarikatların bu yönünü görerek dikkatleri tarikat folkloruna çeken önemli araştırmacılarımızdan biri de Cemaleddin Server Revnakoğlu'dur. Bu sahanın ilk araştırmacılarından biri olarak gösterilebilecek Revnakoğlu, 1950-1970 yılları arasında yaptığı araştırmalar ve yayınlarıyla tarikat folkloru hakkında oldukça zengin bir arşiv bırakmıştır.

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Hayatı

Cemalettin Server Revnakoğlu, 1912 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası, *İstanbul Merkezi Posta Dairesi* esi müdürü Server Emin Üstünbaş'tır. Aynı zamanda *İttihat ve Terakki*'nin şubelerinden *Hukuk Cemiyeti*'nin ileri gelen üyelerinden biriydi. (Uraz 1961: 30; Yücel 1978: 77). Annesi Çerkez Şerife Hanım ise Osmanlı sarayında II. Abdülhamit'in kardeşi Şehzade Kemalettin Efendi'nin kızı Münire Sultan'la beraber büyümüştür. Sarayda tahsil gördüğü için ut ve piyano çalmayı çok iyi bilen bir musikişinastır. (Uraz 1961: 30).

Revnakoğlu, ilköğrenimini anne ve babasının yanında yapmıştır. Sarayda özel eğitim alan annesinden tarih, lügat ve İslami ilimler; babasından ise Osmanlıca ve Fransızca'yı öğrenmiştir. Aynı zamanda tarikat kültürüyle onu tanıştıran da babasıdır. 1924'te İstanbul *Çandarlı Kara Halil Paşa Numune Mektebi*'ni sonra da hayatında çalışma disiplini ve ilim aşkını aldığını düşündüğümüz *Galatasaray Sultanisi*'ni bitirir. Buradan *Güzel Sanatlar Akademisi*'ne kaydolup bir müddet ders aldıktan sonra bilinmeyen bir nedenle akademi eğitimini yarıda bırakır (Uraz 1961: 31; Yücel 1978: 78).

Revnakoğlu'nun en büyük şansı, tesadüf ettiği insanlar ve yakın çevresi olmuştur. İstanbul'un ilim ve irfan bakımından hayli değerli muhitlerinde bulunan Revnakoğlu, bu muhitlerden bir hayli istifade ederek kendisini yetiştirmiştir.

Bazıları *Galatasaray Sultanisi*'nden bazıları *Güzel Sanatlar Akademisi*'nden bazıları da farklı ortamlardan olmak üzere Revnakoğlu'nun istifade ettiği isimler şöyle sıralanabilir: Halit Fahri Ozansoy, Hasan Ali Yücel, Fazıl Ahmet Aykaç, İsmail Habib Sevük, İsmail Saib Sencer, İsmail Fenni Ertuğrul, Elmalılı Hamdi Yazır, Ömer Nasuhi Bilmen, Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Ahmet Remzi Akyürek, Tahirü'l-Mevlevi, Hamamizade İhsan Bey, İsmail Fethi İsfendiyeroğlu, Hakkı Tarık Us, Rıfki Melul Meriç, Abdalbaki Gölpınarlı (Uraz 1961: 31; Yücel 1968: 78). Bu isimlerden bazıları hocası iken talebelik yıllarından sonra samimi dostları olmuşturlardır.

Revnakoğlu, eğitimini tamamladıktan sonra farklı kurumlarda araştırmacı olarak görev yapmıştır. Özellikle eski eser, kitabe ve mezar taşı okuma konusunda ihtisas sahibi, aranan bir kişidir. Bu özelliği nedeniyle *İstanbul Valiliği* ve *Belediye Başkanlığı*'nın kurduğu araştırma ve inceleme komisyonlarının çoğunda yer almıştır. 1942'de *Türk Tarih Kurumu* adına İstanbul tekkelerinin hazirelerini (mezarlarını) incelemeye başlamış, bu görevi ifa adına Erzurum'a birkaç defa seyahat etmiştir. 1952'de *İstanbul Vilayeti Merkadlar Komisyonu* üyeliğine seçilmiş, *İstanbul Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü*'nde eski eserler, tarihi arşiv ve kitabeler uzmanı olarak çalışmıştır. Bunların yanı sıra sosyal yönü de kuvvetli olan Revnakoğlu, İstanbul'daki *Fethiye Spor Birliği* ve *Gençler Mahfeli* derneklerinin başkanlığını da yapmıştır. 1953'ten itibaren *İstanbul Fetih Derneği* azaları arasında yer almıştır. Aynı yıllarda *Halk Evi* bünyesinde İstanbul ve Erzurum'da özel dersler vermiştir (Uraz 1961: 32).

Revnakoğlu'nun farklı dergilerde pek çok makalesi yayımlanmıştır. Uyanış (Servet-i Fünun), Yenigün, Yeni Sabah, Vakit, Haber, Kurun, Son Dakika, Son Telgraf, Zaman, Ramazan, Aylık Ansiklopedi, Tarih Dünyası, Tarih Konuşuyor, Yeni Tarih Dünyası, Coğrafya Dünyası, İslam Mecmuası, Türk Yurdu, İş ve Düşünce gibi gazete ve dergilerde muhtelif yazıları yayımlanmıştır (Uraz 1961: 32; Yücel 1978: 78). Özellikle Tarih Dünyası, Yeni Tarih Dünyası, İslam Mecmuası ve Tarih Konuşuyor dergilerinde seri yazılar yazmıştır. 28 Eylül 1968'de vefat eden Revnakoğlu, Edirnekapı mezarlığında toprağa verilmiştir.

Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun Eserleri

Revnakoğlu, oldukça velut bir kalemdir. Zamanının çoğunu araştırmayla geçirmiştir. Bu nedenle ilgi alanına giren konularda önemli eserler kaleme almıştır.

İlk kitap çalışması 1959 tarihli *Yemen İllerinde Veysel Karani* adlı eserdir. Veysel Karani menkıbelerinin sözlü gelenekteki yaygınlığı ve ona ait hırkanın coşkunu kalabalıklarla ziyaret edilmesi Revnakoğlu'nu bu araştırmayı yazmaya sevk etmiştir (Revnakoğlu 1959: 3). Eserde Veysel Karani'nin hayat hikâyesi ve menkıbeleri çeşitli kaynaklar referans alınarak ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Onun en önemli eseri, 1961 tarihli *Marifetname* adlı çalışmasıdır. *Marifetname*, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın başta tarikat kültürü olmak üzere astronomi, coğrafya, fizyonomi, fizik, kimya, biyoloji, folklor gibi pek çok konuyu içeren ve yaklaşık sekiz bin maddeyi açıklayan eseridir. 1756 yılında yazılan ve daha sonra yedi baskı yapan bu önemli eser, ilk defa Revnakoğlu tarafından Latinize edilmiştir. Revnakoğlu, *Marifetname*'den aldığı örnek metinleri orijinal dilini koruyarak Latin harflerine aktarmış, sonra da konu hakkında geniş izahlarda bulunarak ele aldığı örnek metinleri yorumlamaya çalışmıştır. Çalışmasını iki cilt halinde düşünmüş, ilk ciltte daha çok tarikat kültürü dışında kalan dikkat çekici konuları seçmiştir. Özellikle İstanbul matbuatında geniş yankı uyandıran bu cildin çeşitli yazılarla tanıtımı yapılmıştır. İkinci cilt ise maalesef yayımlanamamıştır.

Son çalışması ise 1966'da yayımlanan *Türk İslam Âleminde Tarikatlar Tarihi Mecmuası*'dır. Revnakoğlu'nun aylık on sekizer sayfalık fasiküller halinde yayımlamayı düşündüğü bu çalışma sahasında büyük boşluğu dolduracak bir öneme sahiptir. Ancak yalnızca iki cilt yayımlanabilmiştir. İlk ciltte çalışmanın amacı detaylı bir şekilde anlatılarak içerik hakkında kısa bilgiler verilmiş, alfabetik bir şekilde tarikatların 103 kolu sıralanarak bütün kollar hakkında ilerleyen zamanlarda gerekli malumatların verileceği bildirilmiştir. İkinci cilde, tarikat kelimesinin geniş izahıyla başlanmış, akabinde tarikat folkloruna dair çeşitli bilgiler verilmiştir. Maalesef bu çalışmanın da devamı gelmemiştir. Revnakoğlu, bu eserlerinin yanı sıra çeşitli konular üzerine birçok makale kaleme almıştır.

Revnakoğlu'na Göre Tarikatlar ve Folklor İlişkisi

Revnakoğlu, tarikatların kuruluş ve var oluş amaçları hakkında oldukça farklı görüşler dile getirmiştir. Pek çok farklı tarikat olmasına rağmen hepsinin ortak misyon ve amacının insan ruhunda ve gönlünde ibadet zevkini artırmakla birlikte şer'i ve kitabi bazı uygulamaların asrın icaplarına uygun bir hale getirilmesinde de tarikatların önemli rolleri olduğunu belirtmiştir. Bu faaliyetleriyle tarikatların, ilahi felsefede, mabet hayatımızda, ibadet şekillerinde büyük değişimler ve tesirler meydana getirerek tarihte küçümsenmeyecek rolleri olduğunu söylemiştir (Revnakoğlu, 1967a: 3343).

O, tarikatların yozlaşmadan önceki asli hüviyetlerinin oldukça faydalı işlere imza attığını belirtmiştir. Tarihte pek çok sanatkârın bu kuruluşlarda yetiştiğini ve bu yolla toplumun sanat ve ahlak eğitimine oldukça büyük katkıda bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu müesseseler kendi zamanlarının birer sosyal kulübü gibi çalışmışlardır. Herhangi bir mevki ve makam farkı gözetmeden her insanın buralara gelmesiyle toplumsal bir kaynaşma hâsıl olmuştur. Dolayısıyla tarikatlar kadar havas ile avamı birleştiren başka bir müessese yoktur (Revnakoğlu 1967a: 3344).

Revnakoğlu, tarikatların başka bir faydasını da insanlara öğrettiği ahlaki düsturlarda görmektedir. Ona göre doğruluk, sadakat, samimiyet, hoşgörülü olma, estetiği ve güzelliği esas alma gibi düsturları tabilerine daima benimsetmeye çalışması, tarikatların halk irfanına büyük bir katkısıdır. Bunlar, sadece dini birer oluşum değil, hayatın akışını ve değişimini çok iyi okuyan ve müntesiplerini buna göre değiştiren müesseselerdir. Tarikatlardaki hür düşünce ve serbest teffekkür, bunu sağlayan asli unsurlardır. (Revnakoğlu 1967a: 3346).

Revnakoğlu'na göre tarikatların bir diğer önemli yönü, bilinenin aksine yobazlığa karşı olmasıdır. İslam'da ilk konservatuar diye isimlendirdiği *nevbe* geleneği ile tekkeler yobazlığa ilk tokadı vurmuştur. Bu yönüyle İslam dünyasında güzel sanatların gelişmesi, tekkeler sayesinde olmuştur.

Revnakoğlu'nun şu sözleri bu konuyu özetler mahiyettedir: *Bütün bunlardan sonra görülüyor ki tekkelerin İslam düşüncesine getirdiği güzel düşünceler, ileri fikirler ve yenilikler olmasa idi İslamiyet bugünkü mütekamil şeklini bulamazdı.*(Revnakoğlu 1967b: 3443)

Revnakoğlu, tarikatlarla alakalı değerlendirmeler yaparken onların medreseyle olan münasebet ve münakaşalarına da değinmeden geçmez. Ona göre bu iki müessese beslendikleri kaynak itibarıyla farklıdır. Medrese kitap, sünnet, icma ve kıyas diye bilinen dört temel üzerinden yürürken tarikatlar, bunlara bağlı olmakla birlikte farklı fikirlere, felsefeye, tenkit ve tefekküre, güzel sanatlara da yer vermiş, bu kaynaklardan da beslenmiştir. Bu nedenle medrese şekilde kalıp, hâle inememiştir. (Revnakoğlu 1967c: 3388). Revnakoğlu, medresenin başka bir eksiğinin ise asırlardır kalıplaşmış bir yapı içerisinde kalarak ilmini halka indirememiş olması olarak belirtir. Medresenin bu eksiğine rağmen tekkenin kapısının herkese açık olduğunu, içerisindeki oldukça renkli âleminin insanı cezp ettiğini ve dolayısıyla daha etkili olup hayatta daha yaygın yer aldığını söylemiştir (Revnakoğlu 1967c: 3389). Medresenin en küçük bir hatayı “cehennem” le cezalandırma gayretine mukabil tekkelerde büyük bir hoşgörü bulunduğunu, kişilerin gönlünde ilahi bir sevgi yerleştirildikten sonra büyük hataların önemsiz görüldüğünü, medresenin şekle ve dışa bakarken tekkenin öze ve içe yoğunlaştığını ifade etmiştir (Revnakoğlu, 1967b: 3442).

Revnakoğlu, tarikat ve folklor münasebetleri üzerine de önemli tespitler yapmıştır. O, tarikatları, folklorun çok önemli malzemesi olarak görmüştür. Onun tarikatlarla ilgili yazılarının büyük çoğunluğu tarikatların bu folklorik yönü üzerinedir. Çünkü ona göre tarikatlara ait bu folklorik malumat oldukça önemlidir ve mutlaka derlenmelidir. Bu nedenle yıllarca süren yorucu bir çalışma içine girdiğini, yazma, basma ne varsa bizzat görüp değerlendirdiğini, bunlarla da yetinmeyip “bir açık hava arşivi” diye nitelediği uçsuz bucaksız bir âlem olan mezar kitabelerini de değerlendirdiğini belirtir (Revnakoğlu, 1966: 16). Tarikat konusunu işleyen yazıları okunduğunda görülecektir ki o, bu yazılarının pek çoğunda tarikatların bir folklor malzemesi olarak değerine değinmiş, bu yönde çok önemli derlemeler yapmıştır. Tarikat erbabı nasıl giyinirdi, kıyafetlerdeki farklı üslup neye delalet ederdi, ölüm merasimlerinde hangi ritüeller sergilediler, yemek geleneklerinde neler vardı, Yunus Emre’nin hangi şiirlerini ayinin neresinde okurlardı gibi pek çok önemli folklorik bilgiler vermiştir. Tarikat ahlak ve öğretisinin insan ve toplum üzerindeki tesirlerini ise bir iki yazıyla sınırlı bırakmıştır. Zaten bizzat şu cümlesi bu amacını çok iyi ortaya koymaktadır: *Bilindiği gibi geniş ölçüde yayılmış yayılmamış, İstanbul’a gelmiş, gelmemiş Tarikatler pek çoktur. Fakat biz bunların hepsiyle ilgilenmeyeceğiz. Daha ziyade bunların “Âdâb u Erkân” ve “Usul” denilen özellikleriyle kendisine mahsus tarihi teşkilatıyla ya-*

şamış, büyümüş ve son güne kadar devam etmiş olanları ele alacağız (Revnakoğlu 1966: 8). Görüldüğü gibi Revnakoğlu, tarikatların âdâp, erkân ve teşkilat bilgilerini vermeye çalıştığını söylüyor ki bu, onların folklorik hususiyetleridir.

Tarikatların folklor ve kültür dünyamızdaki etkili yerini ise şu cümlelerinden daha etraflıca belirtmiştir: *Kendi devrinde, pek sabırlı, samimi çalışmalarıyla folklörüyle, musikiyiyle, dini ve bedii ayinleriyle, yetiştirdiği bir kısım değerli insanlarıyla, hatta halkın hafızasında yer etmiş edebi, ahlaki hikâyeleri, nükteli örnek fıkraları, kitaplara geçmiş menkabeleri ile ve bilhassa Tarikat muaşeretini bilinen adab ve erkaniyle kendi zamanı içinde müsbet, menfi birçok şeyler yapmış ve geçmişe bırakmışlardı.* (Revnakoğlu 1966: 7)

Revnakoğlu'na göre tarikatlar ile folklor ilişkisinin etkileşimi adına şunları söyleyebiliriz:

Öncelikle, tarikat kültürünün halk kültür ve adetlerine, folklorla parça parça karışmış olduğunu belirterek bu yönüyle de üzerinde çalışılması gerektiğini belirtir. Ona göre tarikatlar uzun ve sabırlı çalışmalarıyla, özellikle medresenin katı tutumuna karşı durarak şiir, musiki ve estetik ritme önem vermiş, bunları belli formüllerle kendi müntesiplerine ve zamanla bütün bir halka mal ederek halk kültürünü derin bir şekilde etkilemişlerdir (Revnakoğlu, 1966: 8). Tekke edebiyatı, bahsimize güzel bir örnek teşkil etmektedir

İkinci olarak, tarikatlardaki sevdirmeye, muhabbete, hoşgörüye dayalı eğitim tarzı, halk kültür ve adetlerinin bir şekilde yaşamasına imkân tanımıştır. Medresenin birçok şeyi yasaklayan, "haram" veya "mekruh" düşüncesiyle pek çok folklorik ürünün kaybolmasına neden olabilecekken, tarikatlar yoluyla bu tekdüzelik kırılarak zengin folklor ürünlerinin korunması sağlanmıştır. (Revnakoğlu 1966: 9).

Üçüncü olarak tarikatlar, birer halk mektebi vazifesi görerek, halk kültür ve irfanının artmasına vesile olmuş, bilinçli bireyler yetiştirerek dolaylı yoldan folklorla katkı sağlamıştır. Tarikatlarda ahlaka, adaba, muaşerete çok önem verilmesi ve dikkat edilmesi folklorla da etki edecektir (Revnakoğlu 1966: 12).

Çalışmalarını daha çok tarikat folkloruna ayıran Revnakoğlu, bu malumatın çok önemli olduğunu farkındadır. Yüzyıllar öncesinden günümüze kadar

sadece halk teveccühüyle yaşayıp oldukça canlı bir şekilde hayatîyetlerini sürdürmüş olan bu müesseselerin ilim ehli kişilerce araştırıp incelenmesi gerektiğini yıllar öncesinden şu sözlerle dile getirmiştir: Bu itibarla Klasik İslam edebiyatına, eski halk kültürüne, folklörümüze, bundan dolayı da bir kısım anane hayatımıza ve adetlerimize parça parça karışmış olduğu görülen Tasavvuf- fikir gelişmesini, ondan kopmuş Tarikat teşekküllerini, kültürel bakımdan ele alıp incelemek, üzerinde gerektiği şekilde çalışıp özünü ve iç yüzünü mümkün merteye belirtmek, geçmişin peşinde bir tarihcinin ve araştırmacının zaten tabii ve belli vazifelerindedir. Bu vazife, doğru dürüst yerine getirilirse tarih ve insanlığa elbet de yerinde bir hizmet olur. (Revnakoğlu, 1966: 8)

Sonuç

Tarikatların varlığı, inkâr edilemez bir gerçektir. Resmen yasaklı olmalarına rağmen günümüze kadar oldukça canlı gelmeleri, bu müesseselerin toplumdaki ciddi bir karşılık bulmasının önemli bir göstergesidir. Zira inanma da yeme ve içme gibi insanın tabii ihtiyaçlarındandır. Bu demektir ki tarikatlar, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de inanç dünyamızı etkileyecek, dolayısıyla kültür ve folklorumuzu da kısmen şekillendireceklerdir. Bu nedenle bu açık gerçeğin fark edilmesi, sübjektif yorumların bir kenara bırakılarak objektif değerlendirme ve incelemelerle tarikatların dini olduğu kadar folklorik yönünün görülmesi ve bu yönünün işin ehli insanlar tarafından değerlendirilmesi bir ihtiyaçtır. İşte bu ihtiyacı yıllar öncesinden görmesi ve çalışmalarını buna göre yoğunlaştırması, Revnakoğlu'nun önemli bir hususiyetidir. Günümüzde bile tarikatlara sadece birer "inanç" müessesesi nazarıyla bakıldığı dikkate alınırsa günümüzden yaklaşık elli yıl önce bu müesseselerin folklorik yönlerini hakkıyla görmüş ve bunları eserleriyle kayıt altına almayı başarmıştır. Özellikle kendi tespitiyle "kültür buhran"ının yaşandığı o yıllarda bu işi fedakârca yapması, eserlerini kolayca yayımlatacak bir dergi veya gazete bulamamasına rağmen bu işin peşini bırakmaması, tarikat folkloruna dair bıraktığı onlarca yazı ve makalesiyle o, önemli bir folklor işçisidir.

KAYNAKÇA

- Revnakoğlu, C. S. (1959). Yemen İllerinde Veysel Kareni. İstanbul: Uğur-Olcay Yayınları
- Revnakoğlu, C. S. (1966). Türk-İslam Âleminde Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Yonca Yayınevi

- Revnakoğlu, C. S. (1967a). “*Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Zaviyeler*” Tarih Konuşuyor 7, 3342-3344.
- Revnakoğlu, C. S. (1967b). “*Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekkelerin Kuruluş ve Çöküntü Sebepleri*”, Tarih Konuşuyor 7, 3442-3444.
- Revnakoğlu, C. S. (1967c). “*Kapatılışının 42. Yıldönümünde Tekke ve Medrese Arasındaki Farklar*” Tarih Konuşuyor 7, 3387-3389.
- Uraz, Murat (1961). “*Cemaleddin Server ve Eseri*” Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi. İstanbul: İlk Harf Yayınevi
- Yücel, Erdem. (1978). “*Üstad Cemaleddin Server Revnakoğlu*”, Hayat Tarih Mecmuası 7, 77-79.